

ҒТАХА 03.01.09

DOI: <https://doi.org/10.62724/202430105>

Құрманалин Самат Бақытжанұлы¹,

тарих ғылымдарының кандидаты, доцент. ЖМЖКББМ «Батыс-Қазақстан технологиялық-инновациялық университеті», Қазақстан Республикасы, 090000, Орал қ., Н.Назарбаев даңғылы, 194, samatbk71@mail.ru, ORCID ID: 0000-0001-7670-9495

Сағидуллина Ғалия Орынбасарқызы*²,

магистрант, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Қазақстан Республикасы, Орал қ., 090006, Н.Назарбаев даңғылы 208, galiya02.02.92@mail.ru, ORCID ID: 0009-0006-8438-0048

ҚАЙЫРЖАН ХАСАНОВТЫҢ ҚУҒЫН-СҮРГІН ҚҰРБАНДАРЫ ТУРАЛЫ ЗЕРТТЕУЛЕРІНЕ ШОЛУ

Аңдатпа. Өлкенің тарихын білу – өзінің, отбасының әулетінің, туып өскен өлкесінің тарихын білуден басталады. Өзінің тегін, оның тарихын білмеген адам өз халқының тарихын білуге ұмтылмайды, оған қызықпайды. Ал мұндай адам басқа халықтарды, оның тарихын, тілін, әдет-ғұрпын құрметтей де, сыйлай да алмайды. Бұл мақалада Батыс Қазақстан облысына белгілі Қазақстанның құрметті журналисі, Қаратөбе тарихын зерттеп, қағаз бетіне түсіріп кеткен өлкетанушы «Қаратөбе тарихының Герадоты» атанып кеткен Қайыржан Хасановтың зерттеушілік мұрасы туралы баяндалады. Нақты айта кетсек, зерттеушінің 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс қатысушылары мен 1937-38 жылғы қуғын-сүргінге ұшыраған азаматтардың тағдыры туралы жүргізген еңбектеріне шолу жасалынған. Автордың өлке тарихын зерттеуде ерекше орны алатын, Қаратөбе ауданынан шыққан, өз заманында қуғын-сүргінге ұшырап, жазықсыз жазаланған тұлғалар туралы жинаған тың деректер зерттеу жұмыстарында нақты мысалдар арқылы дәлелденген. Қайыржан Хасановтың бұл еңбектерінде оқиғалардың не себепті орын алғанын және оған Қаратөбе ауданынан шыққан, қуғын-сүргінге ұшыраған тұлғалардың қатысу себептері мен олардың кейінгі тағдырлары туралы зерттеулері баян етіледі. Берілеген мақалада осы зерттеулерге шолу жасап, автордың зерттеу еңбектеріне арқау болған кейіпкерлерді нақтылау, олардың рөлі мен маңыздылығын айқындау мақсат етілген.

Кілт сөздер. Қайыржан Хасанов, Күнбатыс Алашордасының үшінші съезі, Қаратөбе съезі, репрессия, Қаратөбе тарихы, өлке тарихы, Ұлт-азаттық көтеріліс (1916 ж), Соңалы көтерілісі.

Кіріспе. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» аясында Қазақстан Республикасының әр аймақтарында өлке тарихына байланысты, тұлғаларды дәріптеу бағытында, елді мекендеріндегі құнды киелі жерлерді ұрпаққа таныстыру бағытында көптеген ізгі шаралар өткізілуде. Өткен тарихымызға көз жіберсек осыдан 106 жыл бұрын Қаратөбе елді мекенінде Алаштың зиялы қауымы Орал қазақтарының III-съезін өткізіп, Алаш автономиясын құруға, сөйтіп Ресейде патша тақтан құлаған соң, қазақ халқының дербес мемлекетін құруға әрекет жасады. Сонымен қатар, биылғы жылы Алашорданың Батыс бөлімінің құрылғанына 18 мамырда 106 жыл толады. Тарихта ойып тұрып орын алатын осы секілді оқиғаларды зерттеп, өткен тарихымызды дәріптеп, жас ұрпаққа тағылымды іс ретінде қалдыру үшін тарихи болған оқиғаларды еске түсіріп, айтып ұғындыру – аға ұрпақтың міндеті. Осы орайда, осындай міндетті азаматтық парыз санаған өлкетанушы, ақын, прозаик-жазушы, журналист, «Қазақстан Журналистер

Одағының» мүшесі, «Қаратөбе ауданының құрметті азаматы» Қайыржан Хасановтың туған елінің тарихын зерттеп, қалдырған мол мұрасын арнайы талдаған жөн.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Қ.Хасанов 1942 жылдың 2 желтоқсан күні Қаратөбе ауданының Сәуле ауылында дүниеге келген. Саналы ғұмырында Қазақстанның батыс өңіріне қатысты, соның ішінде Қаратөбе ауданының тарихына байланысты, сол аймақтан шыққан ақын, жыршы, батырлар мен шешендер, әулиелер, 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс қатысушылары мен 1937-38 жылғы қуғын-сүргінге ұшыраған азаматтардың тағдыры туралы тың ізденіс жүргізіп, бұрын-соңды көпке беймәлім болған тарихи жерлерді, таным нүктелерін анықтаған. Сол Қаратөбе топырағында мәңгілік дамыл тапқан тұлғаларымыздың бейіттерін тауып, картаға түсіріп, игі іспен айналысты. Зерделі зерттеуші күн демей, түн демей дала кезіп, ел аралап, талай мәдени ескерткіштерді хатқа түсіріп, орнын көрсетіп, киелі топырақтың құтты жерлерін сипаттап кетті.

1928 жылдың қаңтар айының 28 күні Қаратөбе алғаш аудан болып құрылған. Аудан тарихында көпшілік біле бермейтін, қаратөбеліктердің назарынан тыс қалып, ауызға алынып, әңгіме болмай жүрген оқиғалардың бірі - Қаратөбе өңірінде болған 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс. Аталмыш оқиға жайлы Қайыржан Хасановтың 2006 жылы Орал қаласында жарық көрген «Саналы оқиғасы» деген еңбегінде баяндалады.

Ресей патшасы 1916 жылғы 25 маусым жарлығын жариялаған болатын. Осы жарлықта айтылғандай, майдандағы қара жұмыстарға 19 бен 31 жас аралығындағы жігіттерді шақыруына қарсы бірнеше болыстардың халқы көтеріліске шықты. Бұл көтеріліс деңгейі ұйымдастырылуы жағынан сақадай сай қаруланған патша әскерінің күшіне қарсы шығар деңгейден әлдеқайда төмен еді. Әйтсе де, Шыңғырлау, Бөрлі, Шилі, Қаракөл, Саналы, Қарабау, Жұбанышкөл, Қараоба, Қалдығайты, Бұлдырты болыстарындағы көтерілістер өз қалыңша ұйымдастырылған.

Күнкөрістен басқа қарекеті жоқ ауылдың момын жігіттері патша жарлығына наразы болғанымен, қарсы шығатын жол таппай қатты дарықты. Қаракөл болысының жігіттері патша жарлығына ашық қарсылық білдіріп, ереуілге шыққан көрінеді, - деген ұзын хабар толқып, ашу-ызаға булығып отырған Саналы жігіттерін де атқа мінгізді. Саналы көтерілісін бастаушылар қатарында Тәріске ауылынан Мұқаш Қожахметов, Байгабыл ауылынан Сенғали Дәуешов деген жігіттер болыпты. Осы оқиға жайлы еңбек және Ұлы Отан соғысының ардагері Уәйіс Аңшыбаев естелігінде: Ол кезде Уахаң 10-11 жасар бала екен. Жаз айының іші. Ауыл шала бүлінген. Атқа қонған жігіттерде сан жоқ. Сыңсыған әйелдер мен кемпірлердің аузында «соғыс», «прием» деген бұрын айтылмаған құлаққа жат сөздер. Оған түсініп жүрген балалар жоқ. Аттылы-жаяулылардың арасында жалаң аяқ шаңдатып жүр. Кейін біраз уақыт өткен соң ауыл қара жамылғандай тыныштыққа оранды. Сыбырласқандардың бірі – Дәуештің Сенғалиын, Жұпбайдың Әбуі, Төлештің Қуаналысын және Жампаның Қойшыбайын (Уәйістің әкесі Аңшыбайдың ағасы) патша әскерінің отряды келіп, ұстап әкетіпті – деген әңгімелер. Не үшін дегенде 19 бен 31 жастың арасындағы жігіттер «приемға» жататын болып, бұл жөніндегі «қара тізімді» дайындап жатқанын білген Сенғали Дәуешов бастаған Жұпбайдың әбуі, Төлештің Қуаналысы және жампаның Қойшыбайы сойыл, шоқпарларымен қаруланған ауыл жігіттерін ертіп, болыстық басқармаға аттанады. Болыс ауылына суыт жеткен бұлар «қара тізімнің» № 14 ауылдың старшыны Жантолыұлы Қалимен Князьге (сол кезде қазіргі Калмыковты осылай атаған) жіберілгенін біледі. Сенғалилар болыс ауылының бір топ жігіттерін қосып алып, старшынды қуып кетеді. Жігіттер біраз уақыт сойыл мен шоқпар сілтесіп, старшынды аттан құлатып, тізімді тартып алады да, сол жерде өртеп жібереді. Бұл оқиға «Жантолы шығыры» деген жерде болыпты. Өзге болыстардағы көтерілісшілердей емес, бұлар

орынсыз қан төгуді жандары жақтырмайтын жігіттер тек №14 ауылдың старшыны Қали Жантолыұлын өлімше етіп сабаумен ғана шектеледі [1,15]

Патша жарлығына қарсы ұйымдастырылған ауыл кедейлерінің көтерілісін басуға Орал губернаторының бұйрығы бойынша атты казактардың қарулы отряды шығады. Сенғали Дәуешұлы бастаған бір топ ауыл жігіттері оларға тойтарыс беруге жоспар құрып, шағыл ішіне тығылып, тұтқиылдан атойлап шабуыл жасауды, сөйтіп жауды састырып, соққы беруді ойластырады. Бірақ жақсы әскери дайындықтан өткен патша әскерлеріне алғашқы кездесуде Олжай, Тәріске, Байғабыл ауылының жігіттері тойтарыс бере алмады. Азаттықты тек атқа мініп, атойлап шауып, жалаң қылышпен орнатамын деген ауыл жігіттерінен бірнеше боздақтар қаза табады. Көтеріліс басшылары Жандәулет Досаналиев, Қожахмет Бекбауов, Мұқаш Қожахметов, Сенғали Дәуешов, Әбуғали Жұпбаев және басқалары тұтқынға алынады. Аяқ-қолдары кісенделіп, жаяулай-жалпылай Орал қаласындағы түрмеге айдалады. Прокурор Чистяков пен тергеуші Пунгулерге берген жауабында патша әскерлерінің жазалаушы отрядын қарсы алып, қарсылық көрсетуді ұйымдастырған, тізімді патша заңына қарама-қайшы толтырып, дұрыс хатталмағасын оны старшын Жантолиев Қалидан «Жантолы шығыры» деген жерде атынан құлатып, тартып алып, өртеп жіберген мен. Басқа адамдар кінәлі емес, жазаны берсеңіз маған беріңіз депті Дәуешұлы Сенғали, – делінеді ауызекі айтушылар әңгімесінде.

Түрмеге түскен алғашқы күннен-ақ патша жендеттері қанша ұрып-соқса да Сенғали да, онымен бірге тұтқындалған жігіттер де тағылған айыпты әрқайсысы өздері жеке-жеке мойындап, қайткенде де бірін-бірі арашалап, құтқарып жіберуге тырысқан. Соған қарамастан оларды соғыс уақытындағы заңға сйкес соттап, дарға асу арқылы өлім жазасына кескен үкім шығарыпты. Соңалылық көтерілісшілерге атқан әр таң үкімінің орындалатын таңы шығар деп қатты қобалжи күткен азапты күндер басталады. Түрмеде көтерілісшілер қатты қысым көрген. Күн сайын үш кісіні түрме алаңына шығарып, дарға асады екен. Үкім орындалатын күні түрме надзирательдері өзге тұтқындарды да түрме ауласына қуып шығарған. Мақсат – көтеріліске қатысқаны үшін өлім жазасына кесілгендердің жүйкесіне қатты әсер ету. Шыңғырлаудың Кіндікті, Қарағаш, Қаратөбенің Жақсыбай болыстарының көтерілісші жігіттері дарға асылып, кезек соңалылықтарға жақындайды. Осы кезде, 1917 жылдың ақпан айында болған Ресей буржуазиялық демократиялық төңкеріс патшаны тақтан құлатты. Орнына келген Уақытша үкімет, оның әділет министрі, кейін премьер-министрі болған А. Керенскийдің бірінші Жарлығы – окоп қазу жұмыстарында жүрген «бұратаналарды» елдеріне қайтарып, «приемға» қарсы шығып, түрмеге қамалғандарды босатып, қашып жүргендерге іздеу салуды тоқтату болыпты. Осы Указдың арқасында дарға асылар кезегін күтіп жатқандар бір-жола ақталып, абақтыдан босатылып шығарылды. Сөйтіп, Соңалы көтерілісінің басшылары да босап, елге келіп, ауылдағы өмірге қызу араласып кетеді [1,17].

Нәтижелер және оларды талқылау. Өткен ғасыр басында қазақты ел болдырудың қамына кіріскен алашшыл азаматтар қолдарынан келген істің бәрін атқарды. Айталық, 1917 жылдың аяғында Орынборда өткен жалпы қазақ съезінен кейін Алашорда үкіметі негізі іс-қимыл атқару орталығы ретінде Семейді таңдаса, күнбатыс алашордашылар 1918 жылдың ақпан айында Жымпиты уезіне қарасты Қаратөбе кентінде кезекті жиын ашып, батыс өңірде атқарылуы тиіс істерді талқылады. Бұл жиын тарихта «Қаратөбе съезі» деген атпен қалды. Тарихта аты қалған Қаратөбе кенті – облыс орталығы Орал қаласынан 260 шақырым қашықта орналасқан көне қоныс.

Қаратөбе съезі ХХ ғасырдың басында Орал қазақтарының үшінші бас қосуы болатын, - деп жазады алаштанушы Даметкен Сүлейменова. Алғашқы съез 1917 жылы

19-22 сәуір аралығында Орал қаласында өтсе, екіншісі съез сол жылдың маусым айының басында Ойылда өткен. Осы тұста Орал орыс-казактары қаладағы мемлекеттік банк пен азық-түлік қоймасын, ауруханаларға дейін түгел қарулы күшпен басып алса, Орынбор-Ташкент теміржолы большевиктердің бақылауына өтіп кетті. Семейдегі орталықтан қол үзіп қалған күнбатыс алашордашылары кезекті жиын-Үшінші съезді қауіпсіз орта қалың қазақ ішінде, шалғайда жатқан Қаратөбеде өткізуді жөн көрген. Ертай Бимұхановтың дерегіне сүйенсек, тарихи жиынды ұйымдастырушылар: Жаһанша Досмұхамедов (заңгер), Халел Досмұхамедов (дәрігер), Аспандияр Кенжин (мұғалім), Есенғали Қосболатов (дәрігер), Х.Мерғалиев, Сәлімгерей Қаратілеуов (агроном), Молдағали Жолдыбаев (мұғалім), Иса Қашқынбаев (дәрігер), Нұрғали Ипағанбетов (дәрігер), Қуанай Қосдәулетов қазіреті, болыс Салық Омаров, Төлеген Иманғазиев (мұғалім), Қуанышәлі Тінәшұлы, Есқали Балтаұлы т.б. тұлғалар екенін айтады. Осы оқиғалар туралы Қайыржан Хасанов «№ 2368 ІС немесе Төлеген Иманғазиев тағдыры туралы» атты еңбегінде жазады [2,1].

Бұл еңбек 2007 жылы Орал қаласында басылып шыққан. Жұмыста 1937-1938 жылдардың зобалаңында жазықсыз опат болған, Орынбор қырғыз мұғалімдер семинариясының түлегі, алаш ардагерлерінің бірі, елінің көзін ашып сауаттандыруға белсене қызмет еткен халық мұғалімі Төлеген Иманғазыұлының өмір дерегінен нақты мәліметтер берілген: «Осынау дүрбелең кезеңде Қаратөбе ауданының Жақсыбай орталау мектебінде ұстаздық етіп жүрген мұғалім Төлеген Иманғазиевтың үйінің есігі жеті түнде қатты қағылды. Мезгілсіз қонақ- Қаратөбе аудандық НКВД қызметкері екен. Органның дікілдеп, тепсініп тұрған бұл қызметкері қарт ұстазды асықтырды. Киімдерін алып, атарбаға тез мінуін талап етті. Үй-іші азан-қазан. 57 жасқа енді толғалы отырған Жанот Болғанбайқызы шыбынға да зияны жоқ жолдасы Төлегенді ауданнан елу шақырымдай жердегі Сәулеге милицияның не үшін іздеп келіп, ұстап алып бара жатқанынан да мүлде бейхабар еді»[3,7].

Автор 1938 жылдың ақпан айының басында ұстап әкеткен Төлеген Тианғазыұлының қамалу себебі мен кейінгі тағдыры туралы сауалдарға Қазақстан Республикасы Ұлттық Қауіпсіздік комитетінің Батыс Қазақстан облысы бойынша Департаментіндегі мұрағаттық құжаттардан толық жауап алғандығы туралы жазады[4].

Қ.Хасанов мұрағатта сақталған № 2368 қылпыстық іспен танысып, бұл істің 1938 жылдың 1 ақпанында Иманғазиев Төлегенге, Лашинов Жәрдемге, Отарғазиев Ирменге, Қапалиев Ізтілеуге ашылып, сол айдың 15-і түнде азаматтардың атылуымен аяқталып, жабылғандығын анықтайды [5].

Тергеу хаттамасында Төлген Иманғазиевтың ісін УНКВД-нің Батыс Қазақстан облыстық бөлімінің Қаратөбедегі қызметкері Бакиров деген жүргізіпті. Төлегеннің әлеуметтік жағдайы бай, революцияға дейін қарамағында екі аты, сегіз ірі қара малы, жиырма қойы бар деп көрсетіліпті. Ал революциядан кейін бір жылқысы, үш сиыры болыпты. Патша заманында ауылда болыс болдың, Қаратөбеде өткен Алашорданың съезіне қатыстың деген кінә тағылып, оған қоса 1938 жылдың ақпан айының 14 күнгі алынған жауаптың хаттамасында панисламизмнің көтерілісін ұйымдастырмақшы болған контрреволюциялық ұйымның мүшесімің, жапон-герман барлауының агенті екендігінді мойындайсың ба деген сұрақтар қойылыпты. Оған Төлеген «мойындамаймын, панисламизмнің көтерілісін ұйымдастырмақшы болған ұйымға мүше емеспін, мүше болмаймын да» деп жауап беріпті. Сосын Төкең жауабын жалғастырып, «1936 жылдың қараша айының ішінде Жақсыбай мектебінің мұғалімі Жазықбаевтың үйіне қазірет Хасан Нұрмағамбетов келді, мені қонаққа шақырды. Олар құран жайлы әңгімелесті. Мен олардың әңгімесіне қосылмадым дейді. Содан кейін ол 1937 жылдың ақпан айының басында біздің туыстарымыз Башқұртстаннан Құрманғали

Қуанышқалиев және саудагер Жәрдем Лашынов қонаққа келді. Біздің үйге қонды. Құрманғали кетерінде өзінің Башқұрстанда әйнек заводында жұмыс жасайтындығын, еңбек ақыны жақсы табатындығын айтты. Келгеніне көп болғасын, қаражаты азайынқырап қалғанын, қайтуға қаражаттан көмек сұрады.» - дейді. Төлеген болса Қаратөбеге аудандық аудандық білім бөліміне барып, еңбек ақысын алып бермекші болады. Осының бәрі Қаратөбеге түріктің шпионы келіп жүр, Жәдікбайларды ислам туының астына біріктіріп, совет үкіметіне қарсы көтеріліс ұйымдастырмақшы. Сол үшін үйлерден әлгі адам қаражат жинап жүр деп жансыз біреу Қаратөбеге астыртын хабар береді. Содан Құрманғали қонақ болып, шәй ішкен үйлердің иелерін тұтқындауда. Көрсетілген тізім бойынша үй иелері тұтқындалады. Бұлардың барлығы да алыстан ағамыз елге келді, үйімізден дәм татсын деп ақ дастарханын жайып, қонақасын берген іні-ағайындары еді. Ұсталғандардың біреуі де елге оралмай, түрмеде өлген, не атылған. [3,21-22]

Адамзат тарихының ақтандақ тұсы аз болмағанымен, адамдардың мемлекет тарапынан жаппай репрессияға ұшырауына Кеңес Одағының саяси билігі ғана жол бергені анық. Ал қазіргі шежіре «Қызыл террор» атаған сол кезеңнің зардабынан жойылуға шақ қалған тұтас ұлттардың көш басында қазақтың тұрғаны – шындық. Осындай еліміз бастан кешкен репрессия кезінде жазықсыз атылған азаматтардың бірін халық білсе, бірін біле бермейді. Халық біле бермейтін, ел аузынан ұмыт қала бастаған, Қаратөбеден шыққан қуғын-сүргін құрбандары туралы Қайыржан Хасанов 1996 жылы Чапаев селосында басылып шыққан «Ақтандақта атылған азаматтар» деген кітабында жазған.

«Асыра сілтеу» жылдары деп аталып кеткен 1930-1940 жылдарыталай азамат «халық жауы» атанды, Қ.Хасанов жаланың құрбаны болып, НКВД қызметкерлерімен тұтқынға алынып, содан хабарсыз кеткен Қаратөбе селосында мемлекеттік банкіде бас есепшінің орынбасары болып жұмыс істеген Дәулетов Батырханның тағдырын зерттеген.

«Бізге, Қаратөбе аудандық мемлекеттік банк есепшісі Батырхан Дәулетовтың үстінен жүргізілген № 3242 қылмыстық іспен танысуға мүмкіндік болды. Батырхан Дәулетов 1898 жылдың шілде айының 10 күні Батыс Қазақстан облысы, Шыңғырлау ауданының Қарағаш ауылында дүниеге келіпті. Мамандығы – есепші, партияда жоқ. Өзі сауатты адам болған. Қаратөбе аудандық мемлекеттік банкісінде бас есепшінің орынбасары болып жұмыс істеп жүріп, Совет Одағына қарсы халық арасында үгіт жүргізген деген айып тағылып, 1941 жылдың қараша айының 10 күні тұтқынға алынған», - дейді автор [7, 23].

Қайыржан Хасанов Азамат соғысы кезінде Шадиар Нұғманов, Мусаш Кенжебаев және бірнеше жігіттерден топ құрып, атаман Толстовтың бандаларын қуу, олардан қорғану ісін ұйымдастырған, банданы Гурьевке дейін қуып тастауға үлес қосқан Әбуғалиев Құмардың Азамат соғысынан кейінгі жылдары ауылдық кеңестің төрағасы, ауыл шаруашылық орталығында төраға, қойма меңгерушісі қызметтерін атқарғандығын, дайындау мекемесінде агент болып жұмыс жасап жүргенде «халық жауы» деп ұсталғандығын айтады. Сонымен қатар, басқа да қуғын-сүргін құрбандарын анықтайды, олардың бірнешеуінен мысал келтірсек:

«Солақай» саясаттың жылдарында жазықсыз кеткен жандардың бірі – Лашынов Жәрдем. Оның да қылмыстық ісі жайлы жайлы мәліметтер Иманғазиев Төлегеннің ісімен бірге жасақталған. Ауылға ағайындарына қыдырып келген Қуанышқалиев Құрманғали деген молдаға байланысты кінә тағылып, қылмыстық іс көтеріліп, 1938 жылдың ақпан айының 14 күні атылған.

1935 жылы аудан жаңадан құрылып жатырған кезде Қаратөбе аудандық атқару комитетінің алғашқы председателі болып Рыспаев Нұролла деген азамат істеген екен. 1938 жылы 28 ақпан күні Рыспаев Нұролланы НКВД адамдары ұстап алып кеткен. Н.Рыспаевқа сол кездері Батыс Қазақстан облыстық партия комитетінің хатшысы Ізмұқан Қарамысов басшылық еткен, халық арасында ірткі салып, Совет Одағын құлату мақсатында құрылған топқа мүшесің деген айып тағылыпты.

Боранқұлов Әбузар – Қаратөбе ауданының мектептерінде ұстаздық етеді. 1941 жылы ол Ворошилов орталау мектебіне оқу ісінің меңгерушісі болып тағайындалады. Ол осы мектептің директорлығына апарылған резерв еді. Бірақ бұл мақсат орындалмады. Әбузар Боранқұловтың жазықсыз жапа шегіп, еріксіз кінәлі болуы осы мектепте жүргенде басталады. Мұғалімдер арасында «ішімізде жауға көмектесіп жүрген сенімсіз адамдар бар. Соларды тауып, әшкерлеу керек» деген қисынсыз қағида шағын ұжымға да әсер етті. Ұлы өмірден бейхабар жатқан ауыл тұрғындарына соғыстың барысы жайлы Әбузар түсінік жұмыстарын жүргізетін. Осы жұмыс оған «пәле» болып жабысты. «Әбузар Боранқұлов неміс-фашистерін дәріптеп, халық арасында үрей туғызып жүр» деген дабыл НКВД органына түседі. Соның нәтижесінде, 1942 жылдың 4 қаңтарында ол тұтқындалады. Тергеу қорытындысында оны айыпты деп танып, ССРО Жоғарғы Кеңесі төралқасы мен РСФСР Қылмыстық істер кодексінің II бөлімінің 58-10 бабымен Әбузар Боранқұлов «кеңес үкіметіне қарсы үгіт – насихат жүргізгені үшін қылмыстық іске тартылады» деп сотқа жіберген. 1942 жылдың 15 шілдесінде сот өз үкімін шығарып, Ә.Боранқұловты 10 жылға соттайды [7, 34-39].

Бижан Әбілқасұлы Жанқадамов 1889 жылы Батыс Қазақстан Облысы, Қаратөбе ауданы, Ханкөл ауылында дүниеге келген. Батыс Қазақстан облысының байларының бірі, қызметі – мал дәрігері, белсенді алашордашы. Алашорда жанындағы уездік жер басқармасының төрағасы. Алашорданың батыс өлкесінің мүшесі болған.

Совет үкіметі мен БКП(б)-ға дұшпандық пиғылдағы Жанқадамов БҚО Казталовка ауданы халқының арасында контрреволюцияшыл ұлтшылдық және фашистік үгіт жүргізуде. Алашорда контрреволюциялық идеяларын насихаттауда, КСРО ішкі жағдайы жөнінде әртүрлі жалақорлық сөз таратады, қазақ халқының ескі феодалдық құрылысын мадақтайды, Халық арасында партия мен кеңес үкіметі басшыларына қарсы қастандық әрекетке итермелейтін пікір таратты деп айыпталып, РСФСР қылмыс кодексінің 58-10 және 59-11 баптарына сәйкес жауапқа тартылған [7,49].

Қорытынды. Қорыта келгенде, алаш арыстарын ұлықтайтын, өлке тарихын зерттеп, жазып кеткен, артынан мол мұра қалдырған Қайыржан Хасановтың еңбектерінің келешек ұрпаққа берер тәрбиелік, танымдық маңызы зор. Бүгінгі таңда тарихшылар алдында тарихымыздың түйінді тұстарын жаңаша талдап, түсіндіріп, оны өскелең ұрпаққа жеткізу міндеті тұр.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Хасанов, Қ. Соңалы оқиғасы [Текст]. / Қ. Хасанов – Орал: «Полиграфсервис», 2006 – 43 б.
- 2 Қайратұлы, Б. Қаратөбеде қайта жанғырған тарих [Текст]. / Б. Қайратұлы // Егемен Қазақстан газеті, 2021 <https://egemen.kz/article/260875-qaratobede-qayta-dganhghyrghan-tarikh>
- 3 Хасанов, Қ. №2368 Іс немесе Төлеген Иманғазиев тағдыры туралы. [Текст]. / Қ. Хасанов – Орал: «Полиграфсервис», 2007 – 80 б.
- 4 Иманғазиев Тулеген Иманғазиевич (1874) [Текст]. / База данных «Открытый список» https://ru.openlist.wiki/%D0%98%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D0%B3%D0%B0%D0%B7%D0%B8%D0%B5%D0%B2_%D0%A2%D1%83%D0%BB%D0%B5%D0%B3%D0%B5

<https://doi.org/10.26907/2706-6266.2024.31.84-91>

5 Тулеген Имангазиев [Текст]. / Международная энциклопедия людей, мест и событий «Time Note» // <https://nekropole.info/ru/Tulegen-Imangaziev>

6 Тілешов, Е, Қамзабекұлы, Д. Алаш қозғалысы: энциклопедиялық анықтамалық. [Текст]. / Е. Тілешов, Д. Қамзабекұлы – Алматы: Сардар, 2014. – Б. 215

7 Хасанов, Қ. Ақтандақта атылған азаматтар [Текст]. / Қ. Хасанов – Чапаев с., 1996 – 55 б.

REFERENCES:

1 Hasanov, Q. Sonaly oqigasy [Sonalinsky event]. Oral, (2006): 43 b. – (In Kaz)

2 Qairatulu, B. Qaratobede gajta zhangyrgan tarih. [History is revived in Karatobe]. Egemen Qazaqstan gazetі, (2021): – (In Kaz).

3 Hasanov, Q. №2368 Is nemese Tolegen Imangaziev tagdyry turaly. [Case № 2368 or the fate of Tulegen Imangaziev]. Oral, (2007): 80 b. – (In Kaz)

4. Imangaziev Tulegen Imangazievich (1874) [Imangaziev Tulegen Imangazievich]. Baza dannyh «Otkrytyj spisok»: – (In Rus)

5 Tulegen Imangaziev [Tulegen Imangaziev]. Mezhdunarodnaya enciklopediya lyudej, mest i sobytij «Time Note»: – (In Rus)

6 Tileshov, E, Qamzabekuly, D. Alash qozgalysy: ensiklopedialyq anyqtamalyq. [Alash movement: an encyclopedic reference]. Almaty, (2014): B. 215 – (In Kaz)

7 Hasanov, Q. Aqtandaqta atylgan azamattar [Citizens shot during the period of blank spots in history]. Chapayev s., (1996): 55 b. – (In Kaz)

ОБЗОР НА ИССЛЕДОВАНИЯ КАЙРЖАНА ХАСАНОВА О ЖЕРТВАХ ССЫЛКИ

Аннотация. Знание истории страны начинается со знания истории себя, династии семьи, региона, где человек родился и вырос. Человек, не знающий своей фамилии и истории, не стремится знать историю своего народа, он ею не интересуется. И такой человек не может уважать и уважать другие народы, их историю, язык и обычаи. В данной статье рассказывается о научном наследии Кайыржана Хасанова, заслуженного журналиста Казахстана, известного для Западно-Казахстанской области, краеведа, исследовавшего историю Каратобе и ставшего «Герадотом истории Каратобе». В частности, рассмотрены работы исследователя о судьбах участников национально-освободительного восстания 1916 г. и граждан, репрессированных в 1937-38 гг. Собранные автором новые данные о репрессированных и невинно наказанных в свое время выходцах Каратобинского района, занимающие особое место в изучении истории региона, подкреплены конкретными примерами в исследовательских работах. В этих произведениях Кайржана Гасанова описаны причины произошедших событий и причины участия преследуемых из Каратобинского района и их последующая судьба. Целью данной статьи является дать обзор этих исследований, уточнить характеры персонажей на основе исследовательских работ автора, а также уточнить их роль и значение.

Ключевые слова. Кайржан Хасанов, третий съезд Алашорды, Каратобинский съезд, репрессия, история Каратобы, история региона, Национально-освободительное восстание (1916 г.), Соналинское восстание.

REVIEW OF KAIRZHAN KHASANOV'S RESEARCH ON VICTIMS LINKS

Abstract. Knowledge of the history of the country begins with knowledge of the history of oneself, the family dynasty, the region where a person was born and raised. A person who does not know his family name and history does not strive to know the history of his people, he is not interested in it. And such a person cannot respect and respect other peoples, their history, language and customs. This article tells about the scientific heritage of Kaiyrzhan Khasanov, an honored journalist of Kazakhstan, known for the West Kazakhstan region, a local historian who studied the history of Karatobe and became the "Geradot of the history of Karatobe". In particular, the researcher's works on the fates of the participants in the national liberation uprising of 1916 and citizens repressed in 1937-38 are considered. New data collected by the author on the repressed and innocently punished natives of the Karatobe region, which occupy a special place in the study of the history of the region, are supported by specific examples in research papers. These works by Kairzhan Gasanov describe the reasons for the events that took place and the reasons for the participation of the persecuted from the Karatobinsky district and their subsequent fate. The purpose of this article is to provide an overview of these studies, to clarify the characters based on the author's research, and to clarify their role and significance.

Keywords. Kairzhan Khasanov, third congress of Alashorda, Karatoba congress, repression, history of Karatoba, history of the region, National Liberation Uprising (1916), Sonalin uprising.